

А. П. Романченко

ЗОНА КОМПАРАЛЬНОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (СЛОВОТВІРНІ ЗАСОБИ)

Порівняння — один із важливих прийомів пізнання об'єктивної дійсності. Серед інших логічних прийомів воно займає особливе місце, оскільки є первинним і невід'ємним елементом для кожного з них. Подібно до того, як порівняння пронизує форми мислення, воно пронизує різноманітні одиниці мовлення на різних рівнях.

Зона компаральності, яка входить у субполе власне компаративності, містить конституенти, що виражають порівняння, при якому один предмет уявно уподібнюється іншому за певними спільними ознаками. На словотвірному рівні вона репрезентована відіменниковими прикметниками.

Як відомо, прикметник семантично зв'язаний з іменником. Ознака предмета може бути виражена безпосередньо і опосередковано, тобто через вказівку на відношення до іншого предмета. Особливим проявом таких відношень, які встановлюються між предметом, вираженим означуванням іменником, і предметом, названим похідною основою прикметника, є компаративні відношення. Ці відношення виникають за умови, якщо обидва предмети мають спільну ознаку. В. Огольцев виділяє два фактори, які забезпечують необхідний склад логічних елементів компаративних відношень: 1) семантична несамотійність прикметника і неминучий зв'язок з означуванням іменником; 2) здатність прикметника виражати ознаку предмета через відношення її до іншого предмета [9: 77].

Зона компаральності представлена цілим рядом словотвірних засобів, серед яких суфікс **-чат-**, що функціонує зі значенням подібності за формою до будь-чого, названого мотивуючою основою іменника. Деривати з суфіксом **-чат-** складають СТ S + **-чат(-ий)**: *голчатий, гребінчатий, зубчатий, зірчатий, квітчатий, колінчатий, скибчатий, стрілчатий, ступінчатий*. Словотворчий суфікс **-чат-** наявний у словах-термінах, тому образна функція значною мірою втрачається, поступаючись номінативній функції [9: 81].

Суфікс **-аст(-яст-)**, який творить СТ S + **-аст(-яст)(ий)**, уживається в прикметниках на визначення ознак подібності. Коли характерною особливістю речей або явищ є їх вигляд на певному тлі, що своєю формою, складом, характером мають подібність до інших речей чи явищ, то іменники на визначення цих "інших речей" стають основою для творення прикметників із суфіксом **-аст-** на визначення ознак подібності [5: 36], напр.: *хвиляста лінія* — хвилеподібна лінія, *попелястий віл* — віл, що має колір шерсті подібний до кольору попелу. З таким же значенням функціонують інші деривати цього СТ: *цеглястий, глинястий, дугастий, кулястий, цибулястий, бульбастий, зірчастий, мишастий*. Оскільки словотворчий суфікс **-аст-** виражає і інші значення, зрозуміло, що прикметники із значенням показу ознак наявності чи складу набувають значення подібності при віднесеності, фігуральності чи порівняльності ознак об'єкта, тобто коли об'єкт логічно не може мати якихось ознак, а має лише подобу, схожість із чимось [5: 37]. Пор.: *зубчасті стіни* (стіни із зубцями) і *зубчастий ліс* (ліс, верхів'ями подібний до зубців); *гребенястий півень* і *гребенясті шпилі гір*, *лапаста тварина* і *лапасте листя*, *глиняста земля* і *глинястий колір*.

СТ S + **-ат(ий)** містить незначну кількість слів, за значенням суфікс **-ат-** синонімічний суфіксові **-аст-** (*мачкатий*). Значення подібності виражається також суфіксом **-част-**, який творить СТ S + **-част(ий)**, куди входять деривати *голчастий, клинчастий, ріпчастий, реберчастий, стовбчастий, стрілчастий, димчастий*.

Деривати із суфіксом **-уват-** мають значення подібності вдачею, властивістю, формою, коли вони стосуються об'єктів, які логічно можуть посідати лише ознаки порівняльності з чимось, прикмети "перенесення" [5: 47], напр.: *вовкуватий чоловік* — чоловік, подібний

до вовка (вдачею, натурою); *вузлуваті парості* — парості, подібні до вузлів; *лишаюваті плями* — плями, як лишай, подібні до лишая. О. Синявський зазначав, що СТ S + -уват(ий) творять прикметники на означення властивості, подібності, нахилу [11] типу *звіруватий, ведмедкуватий, їжакуватий, франтуватий*. Надзвичайно поширені прикметники з цим суфіксом у значенні подібності, коли основою подібності виступає форма, вигляд, напр.: *пляшкувата форма* — форма, як у пляшки; *діжкуватий посуд* — посуд, що має форму, подібну до діжки. Аналогічно в прикметниках *гвинтуватий, яйцюватий, бочкуватий, гакуватий, гачкуватий, горшкуватий, качанкуватий, валькуватий, барилкуватий, дугуватий, голкуватий, гронуватий, лантухуватий, дзвоникуватий* тощо. О. Ізюмов зауважив, що **-уват-** може вказувати на подібність кольорів: *жукуватий, сорокуватий, шпакуватий* [5: 48].

Значно менше, ніж дериватів із суфіксами **-чат-**, **-аст-** (**-яст-**), **-уват-**, маємо слів з **-ист-** на визначення ознак подібності: *діжистий, краплистий, вогнистий, крейдистий, зернистий, веретенистий, бархатистий*. У діалектному мовленні зафіксовано прикметники з суфіксом **-ист-**, які виражають характерну ознаку в плані порівняння, зіставлення з формою: *торбистий, холодистий, жолобистий, драбинистий* [8: 116].

Значення подібності чи приналежності залежно від лексичного значення іменника, з яким сполучається прикметник, мають деривати СТ S+ -уч-(-юч-)(ий) та СТ S + -ев-(-ов-)(ий), напр.: *гадючий, пацючий; мигдалевий, тюленевий, хом'яковий, полиновий, оливковий, бузковий, буряковий, горошковий, аквамариновий, бронзовий, оксамитовий*. Похідна основа цих слів походить від іменників — назв тварин, рослин, матеріалів. Переважно слова-деривати, які входять у ці СТ, багатозначні. Суфікси **-ин-**, **-яч-**, **-н-**, **-ськ-** теж можуть надавати слову значення подібності. Вони творять нечисельні СТ: *орлиний; рисячий, ведмедячий; димний, зонтичний, конусний; мефістофельський*.

Прикметники, які творяться від іменникової основи за допомогою формантів **-подібний** і **-видний**, набувають значення зовнішньої подібності. Дані форманти називають по-різному: суфіговані словоеlementи [2: 105], суфіксоїди [15: 89]. К. А. Левковська вважає, що їх слід розглядати як неповнозначні або службові ос-

нови [7: 53]. На нашу думку, це суфіксоїди, за допомогою яких творяться деривати з компаративним значенням. Суфіксоїди **-подібний** і **-видний** є синонімічними за виконуваними ними функціями. У російській мові вони теж вживаються паралельно, однак мають незначні відмінності: **-подібний** (**-образный**) указує на загальну і саме зовнішню подібність предметів (подібність за виглядом), а на внутрішньоструктурну подібність предметів указує **-видний** і **-подібний** (за структурою). Тому деякі основи сполучаються тільки з одним із цих формантів у зв'язку з особливостями їх лексичного значення. В українській мові таких відмінностей не виявлено, напр.: *дугоподібний, хвилеподібний, човноподібний, бочкоподібний, валоподібний, поліноподібний, порошкоподібний, маятникоподібний, мішкоподібний, мохоподібний, ниткоподібний, дзвоникоподібний, дископодібний, звіроподібний, зигзатоподібний, змісподібний, зонтикоподібний, зонтоподібний, зорепоподібний, киселеподібний, китицеподібний, кільцеподібний, клиноподібний, клішнєподібний, колоноподібний, конусоподібний, коритоподібний, краплеподібний, завиткоподібний, грибоподібний, громоподібний, гроноподібний, дахоподібний, деревоподібний, віночкоподібний, віялоподібний, гвинтоподібний, озероподібний і мечовидний, мигдалевидний, зонтиковидний, колосовидний, дельтовидний, порошковидний* [12]. СТ із суфіксоїдом **-подібний** є набагато поширенішим і, отже, продуктивним та регулярним. Прикметники з формантами **-подібний** і **-видний** являють собою компаративні структури з найбільш прозорими компаративними відношеннями. Функція поєднування основ (поєднувальні голосні **о**, **е**), які виражають елемент порівняння, є функцією фіксації компаративних відношень між ними.

У систему компаративного творення прикметників входять слова типу *золотоволосий, вогнеокий, вогнеликий, козлобородий, ословухий* із загальним словотвірним значенням "який має те, що названо другою основою подібне до того, що названо першою основою". Творяться такі деривати від основ іменників, що з'єднуються голосними **о**, **е** з додаванням флексії **-ий**, яка виступає словотворчим компонентом. М. М. Шанський назвав такий спосіб творення складносуфіксальним [15: 109]. Зауважимо, що друга основа тематично обмежена, вона має значення частини тіла людини чи тварини.

Від двох основ прикметників творяться складні слова, які мають порівняльно-уточнююче значення і називають відтінки кольору і смаку шляхом зіставлення за кольором, смаком із предметом: *лимонно-жовтий, смарагдово-зелений, барвінково-синій, металево-сірий, алебастро-білий, графітно-чорний, чорно-ваксовий, ста- лево-сірий, молочно-білий, вугільно-чорний, смоляно-чорний, вогнен- но-червоний, димчасто-сірий, іржаво-рудий, цитриново-жовтий, землісто-сірий, янтарно-жовтий, небесно-голубий, оцтово-кислий, мигдалево-гіркий* [1: 78; 14: 51-55]. Похідна основа першої частини слова походить від іменника — назви предмета, що має певний колір чи смак. Як правило, вона стоїть у препозиції, зрідка у пост-позиції. З'єднувальний голосний і флексія виступають тут як засоби оформлення компаративних відношень.

Іменники середнього роду СТ S + -ств (о) указують на риси характеру або поведінку, що роблять когось схожим на певну особу чи тварину: *донжуанство, лакейство, свинство, шпигунство, хлоп'яцтво*. Даний СТ складає невелику кількість дериватів, які мають додатковий семантичний відтінок — негативно-оцінне забарвлення.

В іменниковій системі компаративні відношення також передають порівняльні прикладки, напр.: *зірочки-очі, жар-птиця, дівчи- нонька-вишенька, людина-звір, мати-земля, риба-пила, риба-молот, сльози-перли, цар-колокол* (СТ S+S). Одне із слів — це пряма назва предмета, інше (прикладка) — переносна назва [10: 59-62]. Порівняння-прикладки є засобом образної характеристики і емоцій-ної оцінки осіб і предметів [6: 62]. Основою для порівняння є спільні ознаки предметів (порівняння-прикладки) та суб'єктів (назви осіб чи предметів, до яких вони відносяться). Зазвичай порівняння-прикладки стоять у постпозиції: *очі-зорі, люди-змії, дівчина-ластів- ка, туман-молоко, думи-орли*; зрідка — у препозиції: *ремінь-риба, меч-риба, звірі-вороги*. Порівняння-прикладки творяться словоск-ладанням [3; 4: 128, 147] шляхом поєднання кількох самостійних лексичних одиниць. Словотворчою базою таких іменників стають словосполучення [13: 180].

На думку В. Огольцева, компаративні прислівники можна поді-лити на дві групи: 1) Похідні прислівники, в яких компаративні відношення є відношеннями мотивуючої основи. Такі відношен-

ня дісталися їм у спадок [15: 105]. Словотвірні типи, за якими творяться прислівники з компаративним значенням, збігаються з типом творення компаративних прикметників, тому детально на них не зупиняємося; 2) Похідні прислівники, в яких компаративні відношення виникають у процесі їх творення. До цієї групи належать прислівники, утворені від основ відносних прикметників за допомогою префікса **по-** і суфікса **-и-** / **-ому-** (*по-царськи, по-царському, по-чернечи, по-солдатському, по-чайному, по-черепашому, по-яструбиному*). Похідна основа таких дериватів — це іменники на позначення осіб чи тварин, з якими порівнюється інша особа.

СТ А + -о містить такі утворення, які знаходяться на межі мови і мовлення: *зеркально блищало, алмазно сяючий, янтарно жовтіла*.

Таким чином, зона компаральності на словотвірному рівні репрезентована досить широко. Виявлено понад двадцять СТ, одні з яких є продуктивними і містять понад 40 дериватів, інші складаються з мінімальної їх кількості. Компаративні відношення охоплюють різні частини мови: найпоширенішим є прикметникове словотворення, іменниковий словотвір представлений мало. Поширеність чи непоширеність СТ можна пояснити обмеженою сполучуваністю слів, їх частотою вживання, деякі з них уживані рідко або є діалектизмами. Порівняння у зоні компаральності відбувається через уявне уподібнення одного предмета з іншим за спільними ознаками. Значення компаральності іноді може супроводжуватися конотативним значенням.

1. Білоус М. П. Складні прикметники на позначення смакових якостей // Мовознавство. — 1980. — № 5.

2. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. — М.; Л., 1947.

3. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір. — К., 1977.

4. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К., 1999.

5. Ізюмов О. Прикметникові суфікси в українській мові -астий (-ястий), -атий, -истий (-їстий), -оватий, -уватий // Мовознавство. — 1936. — № 9.

6. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. — К., 1965. — Ч. 2.

7. Левковская К. А. О принципах структурно-семантического анализа языковых единиц // Вопросы языкознания. — 1957. — № 1.

8. Лук'янюк К. Суфіксальний словотвір прикметників у буковинських говірках // Наук. зап. Чернівецьк. ун-ту. — Львів, 1961. — Т. 42. — Вип. 11. — Кн. 2.

9. **Огольцев В. М.** Устойчивые компаративные структуры в языковой системе // Системность русского языка. — Новгород, 1973.
10. **Сасіна В. П.** Компаративна функція іменного присудка, прикладки і називного приєднання // Мовознавство. — 1985. — № 3.
11. **Синявський О.** Норми української літературної мови. — Харків; К., 1931.
12. **Словник** сучасної української літературної мови: В 11 т. — К., 1970-1980.
13. **Сучасна** українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К., 2000.
14. **Фридрак Б. В.** Веселкове різнобарв'я (прикметники-кольороназви) // УМЛШ. — 1991. — № 10.
15. **Шанский Н. М.** Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.